

Miasta i miasteczka wschodniej części
Galicji pod koniec XVIII wieku

Tom VII

Miasta na pograniczach
– konteksty i odniesienia

zbiór studiów pod redakcją Tomasza Kargola,
Bogdany Petryszak i Krzysztofa Ślusarka

Kraków–Lwów 2020

Rafał Obetkon
(Pszczyna)

Przestrzeń społeczna miast górnośląskich w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku na przykładzie Gliwic i Żor

Historia Górnego Śląska jest ściśle związana z rozwojem przemysłu ciężkiego na tym terenie od końca XVIII i w XIX wieku. W stosunkowo krótkim czasie region stał się jednym z najbogatszych w Europie, a miasta leżące w jego obrębie przeżywały gwałtowne zmiany związane z powstawaniem nowych zakładów pracy oraz ze wzrostem liczby ludności. Skala przeobrażeń w poszczególnych miastach nie przebiegała w takim samym stopniu i była silnie zróżnicowana. Często wiodące ośrodki miejskie traciły swe znaczenie na rzecz innych miejscowości, które niejednokrotnie prawa miejskie uzyskały dopiero w XIX wieku, np. Katowice i Chorzów. Do miast o podobnej wielkości i liczbie ludności należały na początku XVIII wieku dwa królewskie miasta Gliwice i Żory¹. Dokumentacja archiwalna pozwala przedstawić zmiany, jakie zaszły w obu ośrodkach w wyniku rewolucji przemysłowej.

Szczegółowych informacji na temat mieszkańców obu miast oraz ich dochodów w pierwszej połowie XVIII wieku dostarcza kataster karoliński z lat 1722–1727². Zakres zawartych w nim danych był już

¹ Obydwa miasta określano jako *Königliches preusischen Immediatstadt*; zob. np. J. Chrząszcz, *Gleiwitz vor 100 Jahren. Vortrag des herrn Pfarrer Dr. Chrząszcz in Peiskretscham gehalten am 22. März 1907 in der Hauptversammlung des „Oberschl. Museum-Vereins“ zu Gleiwitz. Nebst Jahresbericht des „Oberschlesischen Museum-Vereins“*, Gleiwitz 1907, s. 11. Większość górnośląskich miast była własnością wielkich rodów szlacheckich, np. Bytom, Pyskowice, Tarnowskie Góry, Toszek, Pszczyna, Mysłowice, Bieruń czy Mikołów.

² APW, KK, sygn. 142, 159.

niejednokrotnie przedstawiany przez autora³. Sporządzone dla Gliwic zestawienie zostało opatrzone datą 12 kwietnia 1724 i podpisane przez Erdtmanna Jaroslaua von Lichnowsky'ego, George'a Leopolda von Skronsky'ego i Johanna Christopha Langessa. Na dokumencie dotyczącym Żor widnieje data 13 maja 1724 oraz podpisy George'a Friedricha von Rousitz und Helm i Johanna Christopha von Holly.

W chwili sporządzenia dokumentacji podatkowej dla Gliwic miasto liczyło 124 podatników płacących czynsz od posiadanego domu lub własnego mieszkania (zob. tabela 1). Na Białym i Czarnym Przedmieściu mieszkały dodatkowo 32 takie osoby. W mieście znajdowały się puste parcele po domach zniszczonych przez ogień. Po pożarze z roku 1561 było ich 26 w centrum i 1 na Białym Przedmieściu, a po żywiole z 1711 – 40 w murach miasta⁴. Ogień, który wybuchł 19 września 1711, był tak silny, że zrujnował 150 domów, kościół parafialny, ratusz, słodownię i browar, a temperatura tak wysoka, że stopił się dzwon; cesarska Komisja oszacowała szkody na 64 778 talarów śląskich. Rok 1711 był dla miasta wyjątkowo nieszczęśliwy, ponieważ na miesiąc przed żywiołem, tj. 18 sierpnia, nad Gliwicami przeszła silna nawałnica, niszcząc zbiorniki wodne, burząc stodoły z zapasami zboża i pustosząc Białe Przedmieście⁵. Kolejny duży pożar wybuchł 13 października 1730: spłonęło 68 domów i ponownie słodownia⁶, a poniesione przez miasto straty wyliczono na 40 351 talarów śląskich. Na prośbę magistratu skierowaną do cesarza otrzymano 2000 florenów

³ *Der Altkreis Oberglogau im Karolinischen Steuerkataster von 1722/26* [Historyczny powiat głogówecki w Katastrze karolińskim z lat 1722/26], red. R. Wrobel, Görlitz 2016, s. 608, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. 29, Rzeszów 2017, s. 217–221 (recenzja książki); *Bieruń, Mikołów, Mysłówice, Pszczyna – miasta ziemi pszczyńskiej w świetle katastru karolińskiego z lat 1722–1727 oraz ich rozwój do połowy XIX wieku*, [w:] *Galiczyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku*, red. T. Kargol, B. Petryszak, K. Ślusarek, Kraków–Lwów 2018, s. 205–223; *Pszczynskie wolne państwo stanowe w 1. połowie XVIII wieku w świetle katastru karolińskiego z lat 1722–1727*, „Kroniki Pszczyńskie” 2018, z. 1, s. 11–16; *Stosunki majątkowe na wsi pszczyńskiej od połowy XVII do połowy XX wieku. Studium na przykładzie wsi Miedźna*, Pszczyna 2017.

⁴ APW, KK, sygn. 159.

⁵ B. Nietsche, *Geschichte der Stadt Gleiwitz*, Gleiwitz 1886, s. 205.

⁶ F.A. Zimmermann, *Beytrage zur Beschreibung von Schlesien*, t. 2, Brieg 1783, s. 367.

w gotówce oraz trzyletnie zwolnienie z podatków na pokrycie szkód dla najbardziej potrzebujących⁷.

W roku 1724 przedmieścia zamieszkiwała liczna grupa robotników dniówkowych. Na Białym było ich 10, na Czarnym 16. Nie płacili oni jednak czynszu. Jak wynika z zawartych w katastrze opisów, większość domów była drewniana i w bardzo złym stanie. Niektóre zostały odbudowane po spaleniu jedynie częściowo. W 1724 w Żorach mieszkało 116 osób płacących czynsz od własnego domu lub mieszkania w centrum miasta oraz 29 przed dolną bramą i 21 przed górną. Podobnie jak w Gliwicach, w Żorach znajdowało się 77 parcel, które nie zostały odbudowane po pożarach z 1661 oraz 1702 lub też nie posiadały posesora od ponad 100 lat⁸.

Tabela 1. Liczba osób płacących czynsz od domu lub własnego mieszkania w Gliwicach i Żorach w 1724

	Miasto	
	Gliwice	Żory
Liczba podatników w mieście	124	116
Liczba podatników na przedmieściach	32	50
Liczba wszystkich podatników	156	166

Źródło: APW, KK, sygn. 142, 159.

W Gliwicach czynsz od domu lub mieszkania wynosił od 6 gr srebrnych do 6 talarów, płaconych przez Caspera Reysesa. Jedynie 5 mieszkańców uiszczalo go w wysokości 5 talarów, zazwyczaj nie przekraczał 1 talara. W Żorach rozpiętość czynszu była mniejsza i wynosiła od 12 gr srebrnych do 3 talarów i 12 gr srebrnych, wnoszonych przez Georga Hallatsha. Z tytułu czynszu w Gliwicach uzyskiwano 227 talarów i 9 gr srebrnych, a w Żorach 306 talarów i 3 gr srebrne (zob. tabela 2). Porzą-

⁷ Rada Miasta podnosiła w prośbie, że Gliwice są najbardziej nieszczęśliwym miastem górnośląskim. Oprócz pożarów i szkód wojennych miejscowość nawiedzały opady deszczu, klęski nieurodzaju, zarazy bydła oraz dwukrotna epidemia dżumy; zob. B. Nietzsche, *Geschichte der Stadt Gleiwitz*, s. 208.

⁸ APW, KK, sygn. 159.

dek winny został ustalony w przypadku Gliwic na 21 talarów i 21 gr srebrnych, a w Żorach na 71 talarów i 8 gr srebrnych. Wpływy do kasy Gliwic z tytułu ceł, opłaty brukowej i mostowej wynosiły łącznie 40 talarów. Ponadto z opłaty wagowej uzyskiwano dodatkowo 2 talary i 12 gr srebrnych oraz 12 talarów z bud i kramów. W Żorach mostowe, brukowe, bydłce i cła przynosiły miastu 50 talarów, myto z Palowic 12 talarów, wagowe 47 talarów, a opłata za piętra 20 talarów. Urbarz piwny wynosił w Gliwicach 167,5 aichtela, co dawało 41 talarów i 21 gr srebrnych, a wynajęcie prawa wyszynku wódki 81 talarów. W drugim mieście było to 288 aichteli piwa przynoszących 72 talary, a z tytułu wyszynku 75 talarów⁹.

W roku 1724 działało w Gliwicach 14 piekarzy i cukierników, 9 rzeźników oraz 27 szewców; w Żorach odpowiednio 10 piekarzy i cukierników, 12 rzeźników, 32 szewców, a ponadto karczmarz i łązienny. Wartość łąwy piekarskiej w pierwszym mieście wyceniono na 10 talarów, rzeźniczej i szewskiej po 5 talarów; w drugim mieście było to po 10 talarów dla dwóch pierwszych jatek i 7 talarów dla trzeciej. Łączny dochód piekarzy w Gliwicach podlegający opodatkowaniu wynosił 4 talary, 19 gr srebrnych i 3 halerze, rzeźników 1 talar i 19 gr srebrnych, a szewców 5 talarów, 9 srebrnych gr i 10 halerzy. W Żorach piekarze uzyskiwali razem 3 talary, 14 gr srebrnych i 7,2 halerza, rzeźnicy 4 talary, 19 gr srebrnych i 3,6 halerza, szewcy 8 talarów, 23 gr srebrne i 0,72 halerza, karczmarz 1 talara, a łązienny 12 gr srebrnych¹⁰.

Łącznie w 323 ogrodach mieszkańcy Gliwic i ich przedmieść mogli wysiać 15 małdrów i 8,75 szefla zboża, o dochodzie 62 talarów i 22 gr srebrnych. W ogrodach w Żorach wysiewano 6 małdrów i 10,75 szefla zboża, z czego osiągnano 27 talarów i 14 gr srebrnych. W chwili sporządzania katastru karolińskiego w Gliwicach działały 4 młyny: Wielki – przynoszący 46 talarów i 13 gr srebrnych dochodu, Borower – dający 16 talarów, Mostowy – 11 talarów i 12 gr srebrnych oraz Platcher – 16 gr srebrnych¹¹. Żory miały 5 młynów: należący do Melchiora Gruszki przynosił 13 talarów dochodu, tyle samo młyn Frantza Mura,

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Dane dotyczące dochodów z użytkowania młynów różnią się pomiędzy tabelą sumaryczną zawartą w katastrach a szczegółową specyfikacją dotyczącą młynów. W tabeli sumarycznej podano, że dochód łączny z użytkowania młynów wynosi 67 ta-

Andryssa Smieszka 3 talary i 18 gr srebrnych i tyle samo Andryssa Grossowskiego, a młyn Jacoba Schmiscka – 1 talara i 16 gr srebrnych. Stawy należące do Gliwic można było obsadzić 600 sztukami trzyletnich karpi, co przynosiło 5 talarów dochodu. Gospodarka stawowa Żor była w chwili sporządzania katastru karolińskiego zdecydowanie bardziej rozwinięta i dawała mieszkańcom łącznie 46 talarów i 10 gr srebrnych dochodu, z czego na hodowlę trzyletnich karpi w 19 stawach przypadało 37 talarów i 18 gr srebrnych, a narybku w 5 stawach – 8 talarów i 16 gr srebrnych. Największy staw można było obsadzić 720 sztukami trzyletnich karpi. Użytkowanie lasów przynosiło w Gliwicach 2 talary, a w Żorach 3 talary i 12 gr srebrnych. Hodowla owiec w Gliwicach dawała 9 talarów dochodu, 242 krów kolejne 141 talarów i 4 gr srebrne, a świń 17 talarów i 20 gr srebrnych. Łącznie chów zwierząt wzbogacał mieszkańców o 208 talarów i 8 gr srebrnych¹². W Żorach z tytułu hodowli owiec uzyskiwano 6 talarów dochodu, 226 krów – 113 talarów, świń – 3 talary i 4 gr; razem 122 talary i 4 gr¹³.

Gliwiczanie mogli wysiać łącznie 115 małdrów i 7 szefli zbóż, z czego 39 małdrów i 8,75 szefla przypadało na oziminy, a 38 małdrów i 1,75 szefla na zboża jare. Przynosiło to łączny dochód w wysokości 262 talarów i 11 gr srebrnych. W Żorach uzyskiwano z tego tytułu 175 talarów, 12 srebrnych gr i 9 halerzy. Biorąc pod uwagę fakt, że zboża wysiewano w mieście podobną ilość, tj. 115 małdrów i 7,25 szefla, z czego 37 małdrów i 3,5 szefla przypadało na oziminy, a 37 małdrów i 1,5 szefla na zboża jare, należy stwierdzić, że dochodowość z pól była w Żorach znacznie niższa niż w Gliwicach. W tej ostatniej miejscowości pola uprawne posiadało 107 jej mieszkańców, wliczając w to przedmieścia. Wysiewy z reguły nie były zbyt wysokie i tylko w 14 przypadkach przekraczały 1 małdr. Do największych właścicieli ziemi w Gliwicach należy zaliczyć: miasto (25 małdrów wysiewu), Martina Przidałę

larów i 15 gr srebrnych. Jeżeli policzy się dochody poszczególnych młynów, suma wynosi 74 talary i 17 gr srebrnych; zob. APW, KK, sygn. 159.

¹² W katastrze karolińskim występują nieścisłości w zakresie dochodów uzyskiwanych z hodowli krów. W szczegółowej specyfikacji część zwierząt zakwalifikowano według dochodowości za sztukę po 12 gr srebrnych, a w sumarycznym zestawieniu po 20 gr srebrnych za sztukę. Rozbieżność ta spowodowała różnicę pomiędzy spisami na 40 talarów i 8 gr srebrnych; zob. APW, KK, sygn. 159.

¹³ APW, KK, sygn. 142.

(12 małdrów i 0,5 szefla), Mathesa Gierczucha (11 małdrów i 8 szefli), Hannssa Woyteczka (5 małdrów), Frantza Gardylę (3 małdry i 4 szefle) oraz Helenę Peiskerin (3 małdry i 1 szefel). W Żorach rolę uprawiało 118 mieszkańców miasta i jego przedmieść, a 18 z nich wysiewało ponad 1 małdr zboża. Najwięcej ziemi posiadali: George Winkler (mógł wysiać 7 małdrów i 8 szefli), Catharina Żabkin (6 małdrów), Carl von Suchodolski (5 małdrów i 3 szefle), gmina miejska (4 małdry i 8,5 szefla), Marianna Frystarz (3 małdry i 7 szefli), Valerian Krauss (3 małdry i 4 szefle) i Frantz Mura (3 małdry)¹⁴.

Tabela 2. Dochody w Gliwicach i Żorach w 1724 podlegające opodatkowaniu w świetle katastru karolińskiego*

Rodzaj dochodu	Gliwice			Żory		
	talary	srebrne gr	halerze	talary	srebrne gr	halerze
Czynsz od domu lub mieszkania	227	9	–	306	3	–
Porządek winny	21	21	–	71	8	–
Cła i opłaty wagowe	54	12	–	129	–	–
Urbarz piwny/gorzelniany	122	21	–	147	–	–
Dochody rzemieślników	12	19	3,6	19	2	11,52
Użytkowanie ogrodów	62	22	–	27	14	–
Użytkowanie młynów	67	15	–	35	4	–
Gospodarka stawami	5	–	–	46	10	–
Zmienne dochody	1	6	–	–	–	–
Gospodarka leśna	2	–	–	3	12	–

¹⁴ APW, KK, sygn. 159.

Fot. 1. Fragment mapy Śląska Christiana Friedricha von Wrede z 1749 przedstawiający Gliwice (C.F. Wrede, *Krieges Carte Eines Theil des Oppelschen und Ratiborschen Fürstenthums jenseits der Oder bis an die Pohlische Grentze und von der Stoberau bis and die Teschensche Grentze in 40 Sectiones getheilet*, sygn. SBB_IIIIC_Kart_N 15060_Band 2).

Fot. 2. Fragment mapy Śląska Christiana Friedricha von Wrede z 1749 przedstawiający Żory (C.F. Wrede, *Krieges Carte Eines Theil des Oppelschen und Ratiborschen Fürstenthums jenseits der Oder bis an die Pohlische Grentze und von der Stoberau bis and die Teschensche Grentze in 40 Sectiones getheilet*, sygn. SBB_IIIIC_Kart_N 15060_Band 2).

Fot. 3. Gliwice około 1766 według Friedricha Bernharda Wernera (F.B. Wernher, *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens* [...], sygn. IV F 113 b wol. 1).

Fot. 4. Żory około 1766 według Friedricha Bernharda Wernera (F.B. Wernher, *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens* [...], sygn. IV F 113 b wol. 1).

Hodowla zwierząt	208	8	–	122	4	–
Uprawa roli	262	11	–	175	12	9
Dochody razem	1049	–	3,6	1082	22	2,52

* W tabeli ujęto dane sumaryczne, pod którymi podpisali się przedstawiciele szlachty.
Źródło: APW, KK, sygn. 142, 159.

Porównanie działalności rolniczej w obu miastach wskazuje na podobieństwo w zakresie wysiewów i hodowli krów. Żory były natomiast otoczone większą liczbą stawów.

Tabela 3. Porównanie działalności rolniczej w Gliwicach i Żorach w 1724

Miasto	Wysiewy				Liczba krów (sztuki)	Obsada stawów 3-letnimi karpiami (sztuki)
	Grunty orne		Ogrody			
	małdry	szefle	małdry	szefle		
Gliwice	115	7	15	8,75	242	600
Żory	115	7,25	6	10,75	226	4530

Źródło: APW, KK, sygn. 142, 159.

W chwili przejścia Górnego Śląska do Królestwa Prus w roku 1742 Gliwice liczyły 1210 mieszkańców. Zamieszkałych było 146 domów, a niezamieszkałych 18. W mieście znajdowało się 100 stodół. Ludność zajmowała się uprawą roli, hodowlą zwierząt i uprawą chmielu. Dodatkowe dochody – dzięki regularnym jarmarkom – przynosił ludności handel. Do sprzedaży oferowano wyroby ze skóry i z lnu oraz przyprawy¹⁵. W 1744 w mieście działało czterech kupców: Johann Galli, który handlował towarami korzennymi i winem przywożonymi z Prudnika, Franz Foltek oferujący sukno oraz Żydzi Josef Hirschel i Jakob Loebel handlujący pochodzącymi z Wrocławia towarami korzennymi, skórami i płótnem, które sprzedawali również na jarmarkach w Polsce i okolicznych miastach: Bytomiu, Toszku, Tarnowskich Górach, Strzelcach, Ujeście, Pyskowicach i Lublińcu. W 1744 spośród 24 mistrzów sukien-

¹⁵ K. Schabik, *Gleiwitz*, Berlin 1928, s. 6–7; E. Stein, *Gleiwitz*, Berlin 1925, s. 11.

niczych pracowało tylko 13 i 7 czeladników. Działalność prowadziło również 16 kowali, 17 rzeźników, 5 piekarzy, 2 pończoszników i 4 tkaczy. W mieście brakowało wówczas przedstawicieli wielu profesji, które mogły przynosić utrzymanie, np.: murarzy, stolarzy, cieśli, puszkarzy. Mistrzowie byli skupieni w Gliwicach w 9 cechach: kowali, ślusarzy, bednarzy i kołodziejów (jeden cech), rzeźników, szewców, sukienników, krawców, piekarzy, kuśnierzy, tkaczy i garncarzy. W protokole z 1 lutego 1744 o stanie miasta po I wojnie śląskiej podano, że główną przyczyną braków w środkach utrzymania mieszkańców były kłopoty związane z ostatnią wojną, zbyt mała liczba jarmarków, wprowadzona w 1701 akcyza, która pozbawiła dochodów z cotygodniowych targów, pożary miasta z lat 1711, 1730 i 1735 i powtarzające się powodzie¹⁶.

Z informacji zawartych na kartach mapy Śląska sporządzonej pod kierownictwem Christiana Friedricha von Wrede na potrzeby wojenne w roku 1749 Gliwice liczyły 217 mieszkańców (posiadaczy domów i mieszkań) oraz 40 zagrodników i chałupników. W murach miasta hodowano 88 koni. Według tego samego dokumentu w Żorach żyło 215 mieszkańców wraz z rolnikami, do których należały 52 konie. Dzieło kartograficzne von Wredego charakteryzuje się niespotykaną dbałością o szczegóły przedstawianych terenów. Na planszach oznaczono lasy, łąki, pola uprawne, rzeki i stawy, wyrysowano szlaki komunikacyjne, mosty, przeprawy przez rzeki, brody, a także wszelkie zabudowania: zamki, pałace, kościoły, dwory, zabudowania miejskie i wiejskie, młyny, wiatraki, huty i inne. Mapy zostały wzbogacone o ujęte w tabelarycznej formie dane dotyczące właścicieli poszczególnych miast, wsi, przysiółków i folwarków oraz liczbę mieszczan i siołdaków, zagrodników i chałupników oraz koni w majątkach¹⁷.

W połowie XVIII wieku układ urbanistyczny obydwu ośrodków miejskich był podobny: zabudowania na planie owalu otoczone murami miejskimi, znajdujący się w centralnym punkcie prostokątny rynek, dwie bramy oraz przedmieścia, które były wyraźnie rozleglejsze w Żorach. Miasta były położone w pobliżu rzek, na których działały młyny. W nie-

¹⁶ B. Nietsche, *Geschichte der Stadt Gleiwitz*, s. 231–232.

¹⁷ C.F. Wrede, *Krieges Carte Eines Theil des Oppelschen und Ratiborschen Fürstenthums jenseits der Oder bis an die Pohnische Grentze und von der Stoberau bis and die Teschensche Grentze in 40 Sectiones getheilet. 1749*, sygn. SBB_IIC_Kart_N 15060 Band 2.

dalekiej odległości znajdowały się również sporych rozmiarów stawy.

W roku 1750 zbudowane z drewna Żory zamieszkiwały 264 rodziny: 487 mężczyzn i 639 kobiet (łącznie 1126 osób). Na 145 użytkowanych domów w mieście i 70 na przedmieściach przypadało 70 niezabudowanych parcel pozostałych po pożarach. Do miasta należały cztery młyny. Las będący własnością Żor służył jedynie do naprawy i wznoszenia miejskich zabudowań. Miasto miało prawo do organizacji 6 jarmarków rocznie. Do cechu należało wówczas 12 rzeźników (na podstawie porządku cechowego z 1560), 10 piekarzy (zgodnie z prawem z 1635), 2 szewców (według przywileju z 1567), 20 tkaczy, 9 stolarzy, bednarzy i kołodziejów, 18 garncarzy, kowali, ślusarzy i puszkarzy oraz 18 sukienników, którzy w 1361 jako jedyni otrzymali uprawnienie do sprzedaży sukna według miary w mieście (obcy tkacze mogli go sprzedawać od tej daty jedynie w całości)¹⁸.

W rękopisie z podróży po Śląsku Friedrich Bernhard Werner ujął dane dotyczące prezentowanych miast. Gliwice były otoczone mocnym murem, jednak domy budowano drewniane. Kościół był murywany, a ratusz i dwa małe kościoły kamienne, z kamienia był również należący do prowincji polskiej klasztor franciszkański. Do miasta prowadziły dwie bramy: czarna od strony Raciborza i klasztoru Franciszkanów oraz biała od strony Bytomia i kościoła Świętej Trójcy. Do Rady Miasta Gliwic należeli w roku 1764: Martin Elsner – Consul Dirigens, Johannes Schwartz – Polic Bürgermeister und Servis Rentamt, Matthaus Motchwik – Rathmeister Cammer und Senior¹⁹. W pobliżu miasta znajdowały się liczne stawy, a wśród nich wielki zbiornik wodny o nazwie Klopoth, który z uwagi na problemy powodziowe z czasem przestał być użytkowany²⁰.

W chwili sporządzania notatek przez Wernhera Żory²¹ podlegały

¹⁸ A. Weitzel, *Geschichte der Stadt Sohrau in Oberschlesien. Aus Urkunden und amtlichen Actenstücken*, Sohrau 1888, s. 152–153.

¹⁹ F.B. Wernher, *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens* [...], sygn. IV F 113 b wol. 1, s. 112–113, 339.

²⁰ F.A. Zimmermann, *Beytrage zur Beschreibung von Schlesien*, t. 2, s. 373.

²¹ Według katastru karolińskiego w 1724 w Żorach było 77 nieodbudowanych po pożarach domów. Zgodnie z zapisami Friedricha Alberta Zimmermanna w 1783 w Żorach było ich 88. Rysunek Friedricha Bernharda Wernera z około 1764 może zatem nie przedstawiać faktycznego wizerunku zabudowań.

bezpośrednio władzy królewskiej „Königliches Immediat”. W roku 1764 w skład Rady Miasta wchodził: Michael Ludwig Croysy Bernard – Consul Dirigens, Frantz Ferdinand Fristatzky – Rath Senior und Cammerman, Sigmund Frantz Rauer – Rathmeister und Secretar, Georg Wolcke – Senator und Servis Rentamt. Miasto posiadało dwie bramy: dolną od strony Mikołowa i górną od strony Wodzisławia Śląskiego.

W roku 1782 w murach Gliwic znajdowało się 168 domów mieszczańskich, a na przedmieściach 127. Od 1750 przybyło ich 27, ale 17 było niezamieszkanymi. Żory posiadały wówczas 214 domów mieszczańskich i 88 pustych parceli, pozostałych po różnych pożarach. W tym czasie mieszkańcy obu miast posługiwali się na ogół językiem polskim, a pozostała część niemieckim. Panującą religią był katolicyzm. W 1750 liczba mieszkańców Gliwic wynosiła 1159, w 1756 – 1277, w 1766 – 1269, w 1776 – 1365, a w 1783 – 1559. W 1783 Żory zamieszkiwało 979 chrześcijan i 121 żydów; łącznie 1100 osób, czyli o 459 mniej niż w Gliwicach. W latach 1776–1782 w Gliwicach zawierano rocznie średnio 15 związków małżeńskich, rodziło się 66 dzieci, umierało 55 osób. W latach 1779–1782 w Żorach ślub brało 12 par, na świat przychodziło 51 dzieci, 33 mieszkańców umierało. Na jedno małżeństwo przypadało w Gliwicach czworo dzieci. Na jedno zmarłe dziecko przeciętnie 28 przeżywało²².

Pod koniec XVIII wieku podstawowym źródłem utrzymania mieszkańców Gliwic nadal było rolnictwo. Na drugim miejscu Friedrich Albert Zimmermann wymienia piwowarstwo, które dawało dochód 131 domom (rocznie zużywano 600 szefli słodu), na trzecim miejscu – handel, głównie sukniem do Polski. Rocznie Gliwice miały prawo do organizacji 8 jarmarków zwykłych i 1 pełnego. Należąca do miasta cegielnia przynosiła 3000 talarów zysku rocznie, lecz mimo to miasto było zadłużone; cegielnia w Żorach dawała 1400 talarów. W Żorach największe przychody przynosiło również rolnictwo, ale już piwowarstwo nie miało tak dużego znaczenia jak w Gliwicach. Na trzecim miejscu znajdował się handel. Żory miały prawo do trzech targów była rocznie oraz jednego pełnego jarmarku. W roku 1783 gliwicza-

²² F.A. Zimmermann, *Beytrage zur Beschreibung von Schlesien*, t. 2, s. 374–375, 377; t. 3, 1784, s. 195–196.

nie skonsumowali 408 szefli pszenicy, 4560 szefli żyta, 200 szefli jęczmienia, 960 szefli łąki, 80 wołów, 460 świń, 700 cieląt, 1025 baranów i owiec. Roczne potrzeby mieszkańców Żor w tym zakresie wynosiły wówczas 240 szefli pszenicy, 2410 szefli pozostałych zbóż, 240 szefli łąki, 90 wołów, 362 świnie, 205 cieląt i 250 baranów²³.

W roku 1782 w Gliwicach działało 54 sukienników²⁴, którzy rocznie przerabiali 1540 kamieni wełny, 21 szewców, 15 rzeźników, 15 krawców, 15 wytwórców gwoździ, 13 kowali, 12 kuśnierzy, 9 garnarzy, 6 piekarzy, 6 tkaczy lnu, 6 kapeluszników, 3 szklarzy, 3 bednarzy, 3 rymarzy, 3 młynarzy, 3 kołodziejów, 3 powoźników, 3 białoskórników, 2 pończoszników, 2 mydlarzy, 2 farbiarzy, 2 golibrodów, 2 murarzy, 2 wytwórców pasów, 2 stolarzy, 2 siodlarzy, 2 wytwórców wstążek, 2 postrzygacze sukna, 1 piwowar, 1 introligator, 1 garbarz, 1 piernikarz, 1 ślusarz, 1 mosiężnik, 1 ręczny wytwórca butów, 1 ceglarnik, 1 cieśla, 1 cynkarz, 1 wytwórca skrobi, 1 folusznik i 1 kotlarz. Lista zawodów, które wykonywali mieszkańcy Żor w tamtym czasie, przedstawia się następująco: 25 szewców, 21 tkaczy lnu, 10 rzeźników, 7 sukienników, którzy rocznie przerabiali 700 kamieni wełny, 6 piekarzy, 6 kowali, 5 kuśnierzy, 4 młynarzy, 3 stolarzy, 3 garnarzy, 3 kapeluszników, 3 ślusarzy, 3 bednarzy, 2 tkacze adamaszku, 2 farbiarze, 2 rusznikarze, 2 mydlarze, 2 powoźników, 2 kołodziejów, 1 kominiarz, 1 piernikarz, 1 siodlarz, 1 golibroda, 1 mosiężnik, 1 szklarz, 1 gorzelnik, 1 introligator, 1 malarz, 1 ręczny wytwórca butów, 1 białoskórnik, 1 ceglarnik i 1 łązienny. Magistrat Gliwic składał się w 1783 z burmistrza – Johanna Martina Elsnera, komendanta policji – Johanna Schwurta, radnego – o nazwisku Krause, notariusza, podskarbiego – o nazwisku Krause Matz i kancelisty – Gottlieba Kushego. W skład urzędu miejskiego Żor wchodził burmistrz, senior rady, dwóch radnych, podskarbi i wójt miasta. W garnizonach obu miast stacjonowały szwadrony regimentu huzarów Wernera²⁵. Mimo że Gliwice swoje znaczenie osią-

²³ Ibidem, s. 378–379; t. 3, s. 196–197.

²⁴ W 1763 cech sukienników w Gliwicach otrzymał od króla prezent na rozwój w wysokości 4000 talarów. Dzięki tym pieniądzom liczba mistrzów sukienniczych wzrosła z 13 w 1744 do 76 w 1803. W 1767 w mieście została utworzona szkoła przędzenia; B. Nietsche, *Geschichte der Stadt Gleiwitz*, s. 733.

²⁵ F.A. Zimmermann, *Beytrage zur Beschreibung von Schlesien*, t. 2, s. 379–380; t. 3, s. 197.

gnęły dopiero z końcem XIX wieku, początków sukcesu ekonomicznego miasta należy szukać w ostatniej dekadzie XVIII wieku. Powstała wówczas odlewnia żeliwa oraz pierwszy w Europie kontynentalnej koksowy piec hutniczy²⁶.

W roku 1800 w Gliwicach znajdowały się 2 kościoły, klasztor Franciszkanów, 2 szpitale (w tym jeden kościelny), ratusz, słodownia i browar, szkoła katolicka, plebania i 304 domy. W pobliżu miasta funkcjonowała okazałych rozmiarów królewska odlewnia żelaza. W 1791 miasto liczyło 1859 mieszkańców, w 1796 – 2122, a w 1800 było ich już 2731. W mieście działały królewskie urzędy: akcyzowy, skarbowy, celny, pocztowy i tolerancji Żydów. Mieszkańcy nadal utrzymywali się z rolnictwa, piwowarstwa (urbarz piwny obejmował 131 domów) oraz handlu sukniem. Cech suknienników był bardzo prężny i przyciągał wielu mieszkańców. Kolejną dużą grupą rzemieślników byli szewcy, a po nich wytwórcy gwoździ i kowale zajmujący się dużymi przedmiotami. Gliwice miały prawo do 8 jarmarków oraz 2 kolejnych pełnych wraz z targiem bydłą²⁷.

Na początku XIX wieku do zabudowy Żor można było zaliczyć: ratusz, 2 kościoły, szkołę katolicką, szpital i 214 domów mieszczańskich. W mieście pozostawała znaczna liczba pustych, niezabudowanych parceli. Działały urząd akcyzowy i celny. W roku 1791 Żory liczyły 1693 mieszkańców, w 1796 ich liczba spadła do 1322, a w 1800 ponownie wzrosła, do 1679. Mieszkańcy utrzymywali się z rolnictwa, piwowarstwa oraz nieznaczącego małego handlu. Największe cechy rzemieślnicze tworzyli szewcy i tkacze lnu. W Żorach znajdowała się manufaktura suknienna adamaszku. Miasto miało prawo do 4 targów bydła rocznie oraz 2 pełnych jarmarków²⁸.

W opisie Śląska z roku 1818 Christian Friedrich Emanuel Fischer podaje, że Gliwice posiadały 168 domów w mieście i 127 na przedmieściach. Ludność liczyła 2825 osób, których głównym źródłem utrzy-

²⁶ K. Schabik, *Gleiwitz*, s. 67. Wcześniej pieców takich używano w Wielkiej Brytanii.

²⁷ J. Weigel, *Geographische naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesien*, cz. 8: *Die Fürstenthümer Pless, Oppeln, der Leobschützer Kreis und die freie Standesherrschaft Beuthen*, Berlin 1804, s. 74, 145–146.

²⁸ J. Weigel, *Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesien*, cz. 7: *Die Fürstenthümer Oels, Trachenberg, Neisse und Ratibor*, Berlin 1803, s. 161, 163, 170–171.

mania było sukiennictwo, rolnictwo i gorzelnictwo. Wpływy kamery wynosiły 3000 talarów. W tym czasie Żory miały 214 domów oraz 88 pustych parcel. Miasto zamieszkiwało 1200 chrześcijan i 132 żydów. Źródłem utrzymania pozostawało rzemiosło, rolnictwo (560 szefli wyśiewu), handel i piwowarstwo. Kamera uzyskiwała rocznie 1400 talarów przychodu²⁹.

W opracowaniu z roku 1830 Johann Georg Knie podaje, że w Gliwicach znajdowało się 179 domów, a 268 na przedmieściach Białym i Czarnym. Miasto liczyło 4781 mieszkańców, w tym 446 ewangelików i 440 żydów. Obywateli miasta było 477, a 426 korzystało z jego ochrony. W tym samym czasie w Żorach były 302 domy, zamieszkiwane przez 2234 osoby, z których 127 było ewangelikami, a 274 żydami. Prawa miejskie posiadało 501 gospodarstw domowych, a 127 mogło liczyć na jego pomoc³⁰.

W roku 1840 Gliwice posiadały kanał żeglowny przy rzece Kłodnicy oraz połączenie kolejowe dzięki Opolsko-Krakowskiej Kolei Żelaznej (Oppeln-Krakauer Eisenbahn). Dworzec kolejowy mieścił się przy bramie bytomskiej. W murach miasta znajdowało się 188 domów, a 303 na przedmieściach, a także 243 obory, stodoły oraz inne budynki gospodarcze. W skład funkcjonującego w mieście garnizonu wojskowego wchodziły: zbrojownia, lazaret, stajnia na 157 koni, magazyn owsa i prochownia. Stacjonowała tam 1. eskadra 2. regimentu ułanów. Do zabudowań cywilnych należały budynki: starostwa, urzędu podatkowego, królewskiego, inkwizytoriatu powiatowego, sądów powiatowego i miejskiego, niższego urzędu podatkowego, wyższego urzędu podatkowego w Opolu (zajmował się sprawami soli, poczty, wzorcowni, królewskiego kanału na Kłodnicy), policji i zgromadzenia miejskiego. W 1840 miasto liczyło 6643 mieszkańców (nie wliczając wojskowych), w tym 3331 mężczyzn i 3312 kobiet. Katolików było 5056, ewangelików 937, żydów 650. W mieście było 610 gospodarstw mieszczan i 575 znajdujących się pod jego ochroną (*Schutzverwandten*). Mieszkańcy trudniący się rolnictwem (*Ackerbürger*) mieli

²⁹ C.F.E. Fischer, *Geographisch-statistisches Handbuch über Schlesien und die Grafschaft Glatz*, cz. 2, Breslau-Javor 1818, s. 38, 56.

³⁰ J.G. Knie, *Alphabetisch Statistisch Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1830, s. 927, 1022.

194 konie, 517 sztuk bydła i 237 świń. Do płacenia podatków z rzemiosła zobowiązanych było ponad 300 osób. Oprócz zakładu sukienicznego na 30 krosien dla przędzy i 7 krosien dla lnu i bawełny w tej gałęzi przemysłu pracowało także 5 postrzygaczy sukna i 4 farbiarzy. Działały 44 szynki, 8 gospód, 7 restauracji, 6 browarów, 3 gorzelnie, 2 apteki, 1 huta szkła, 1 walcownia stali, 1 przędzalnia na 29 krosien, 900 wrzecion, 1 drukarnia, 1 warsztat litograficzny, 1 miejska cegielnia, 1 młyn wodny, 1 garbarnia, 1 wapiennik, 1 folusz, 1 olejarnia; było 35 kupców i 33 kramarzy. Miasto miało prawo do 8 rocznych targów wraz z bydłącym, 2 pełnych i 1 tygodniowego³¹.

Po pożarze miasta w roku 1807 domy mieszkalne w Żorach były masywnie odbudowane. Jak podaje Johann Georg Knie, w 1840 było ich 340, a obór, stodoł i szop 180. Ponadto w mieście znajdował się królewski sąd miejski, graniczny urząd celny, magistrat, poczta, parafia katolicka, fundacja Czerwonego Krzyża, 4 szkoły, synagoga, remiza strażacka, apteka, 2 browary, 2 gorzelnie, 2 farbiarnie. W 1840 Żory liczyły 3848 mieszkańców, w tym 3258 katolików, 98 ewangelików oraz 492 żydów. Prawa miejskie posiadało 595 gospodarstw, a 127 przysługiwała jego ochrona. Działało 68 mistrzów tkackich z 87 krosnami do lnu, 60 do wełny oraz 45 do sukna, a także 163 rzemieślników niezwiązanych z sukiennictwem, 27 kupców, 45 kramarzy, 8 osób prowadzących gospody i restauracje, 13 szynkarzy i murarz posiadający cegielnię. Do kamery należała wieś Kleszczów z 1700 morgami lasów oraz 11 stawami hodującymi karpie, szczupaki i liny³². W 1842 w Żorach zaczęła działalność odlewnia żeliwa, nazwana „Hutą Pawła”. W 1851 nabył ją Moritz Adler wraz z dzierżawcą młyna parowego Josephem Panofskym³³.

Do połowy XVIII wieku rozwój obydwu miast przebiegał podobnie. Ulegały poważnym uszkodzeniom w czasie nawiedzających je pożarów, gwałtownych nawałnic czy powodzi. Nie były jednak niszczone przez bezpośrednie działania wojsk. Głównym źródłem utrzymania było przede wszystkim rolnictwo. Do Gliwic należały wówczas wsie

³¹ J.G. Knie, *Alphabetisch Statistisch Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845, s. 820–821.

³² Ibidem, s. 929.

³³ A. Weitzel, *Geschichte der Stadt Sohrau in Oberschlesien*, s. 640–641.

Ostropa, Petersdorf, Zernik, Richtersdorf i Trynek³⁴, do Żor wieś Kleszczów, w której znajdowały się 3 młyny, karczma i 6 stawów³⁵. Z tabeli 4. wynika, że sytuacja ta zaczęła się zmieniać w drugiej połowie XVIII wieku. Wpływ na to miał niewątpliwie rozwój sukiennictwa w Gliwicach. Później różnice w ożywieniu gospodarczym miast były spowodowane szybszym rozwojem infrastruktury i uprzemysłowienia Gliwic. Odlewnia żeliwa powstała tu ponad pół wieku wcześniej niż w Żorach. Połączenie kolejowe Gliwice otrzymały już w 1845, a Żory dopiero w 1884. Do rozwoju Gliwic przyczyniła się też budowa Kanału Kłodnickiego w latach 1792–1804, co ułatwiło sprzedaż wytwarzanych tam towarów.

Tabela 4. Liczba mieszkańców Gliwic i Żor w okresie od XVIII do pierwszej połowy XIX wieku

Rok	Gliwice	Żory
1724	156 podatników	166 podatników
1750	1159	1126
1783	1559	1100
1800	2731	1679
1818	2825	1332
1830	4781	2234
1840	6643	3848

Źródło: APW, KK, sygn. 142, 159; A. Weitzel, *Geschichte der Stadt Sohrau in Oberschlesien*, s. 152–153; F.A. Zimmermann, *Beytrage zur Beschreibung von Schlesien*, t. 2, s. 374–375, 377; t. 3, s. 195–196; J. Weigel, *Geographische naturhistorische und technologische Beschreibung*, cz. 8, s. 161, 163, 170–171; C.F.E. Fischer, *Geographisch-statistisches Handbuch über Schlesien*, s. 38, 56; J.G. Knie, *Alphabetisch Statistisch Topographische Uebersicht*, 1830, s. 927, 1022; 1845, s. 820–821.

³⁴ B. Nietzsche, *Geschichte der Stadt Gleiwitz*, s. 233.

³⁵ A. Weitzel, *Geschichte der Stadt Sohrau in Oberschlesien*, s. 152.

Social space of town of Upper Silesian towns in the 18th century and the first half of the 19th century on the example of Gliwice and Żory

Summary

Gliwice and Żory were among the few Upper Silesian towns directly subordinate to royal authorities. At the beginning of the 18th century both towns had a similar number of taxpayers. The paper presents the development of both towns and forming their social space until mid-19th century, taking into account negative factors such as town fires, violent storms and floods. The author points out the reasons for a faster development of Gliwice since the second half of the 18th century and cites data on the residents' number, professions and sources of income.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Państwowe we Wrocławiu
Kataster karoliński, sygn. 142, 159

Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Kartenabteilung
Wernher F.B., *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens [...]*, sygn. IV F 113 b wol. 1
Wrede C.F., *Krieges Carte Eines Theil des Oppelschen und Ratiborschen Fürstenthums jenseits der Oder bis an die Pohlnische Grentze und von der Stoberau bis and die Teschensche Grentze in 40 Sectiones getheilet*, sygn. SBB_IIIC_Kart_N 15060_Band 2

Źródła drukowane

Fischer C.F.E., *Geographisch-statistisches Handbuch über Schlesien und die Grafschaft Glatz*, t. 2, Breslau-Javor 1818

Knie J.G., *Alphabetisch Statistisch Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1830

Knie J.G., *Alphabetisch Statistisch Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845

Weigel J., *Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesien*, cz. 7: *Die Fürstenthümer Oels, Trachenberg, Neisse und Ratibor*, Berlin 1803

Weigel J., *Geographische naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesien*, cz. 8: *Die Fürstenthümer Pless, Oppeln, der Leobschützer Kreis und die freie Standesherrschaft Beuthen*, Berlin 1804

Zimmermann F.A., *Beytrage zur Beschreibung von Schlesien*, t. 2, Brieg 1783

Zimmermann F.A., *Beytrage zur Beschreibung von Schlesien*, t. 3, Brieg 1784

Opracowania

Chrząszcz Johannes, *Gleiwitz vor 100 Jahren. Vortrag des herrn Pfarrer Dr. Chrząszcz in Peiskretscham gehalten am 22. März 1907 in der Hauptversammlung des „Oberschl. Museum-Vereins“ zu Gleiwitz. Nebst Jahresbericht des „Oberschlesischen Museum-Vereins“*, Gleiwitz 1907

Nietsche Benno, *Geschichte der Stadt Gleiwitz*, Gleiwitz 1886

Obetkon Rafał, *Bieruń, Mikołów, Mysłówice, Pszczyna – miasta ziemi pszczyńskiej w świetle katastru karolińskiego z lat 1722–1727 oraz ich rozwój do połowy XIX wieku*, [w:] *Galicyjskie miasta w epoce zmian społeczno-politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku*, red. Tomasz Kargol, Bogdana Petryszak, Krzysztof Ślusarek, Kraków–Lwów 2018, s. 205–223

Obetkon Rafał, *Der Altkreis Oberglogau im Karolinischen Steuerkataster von 1722/26* [Historyczny powiat głogówecki w Katastrze Karolińskim z lat 1722/26], red. Ralph Wrobel, Görlitz 2016, s. 608, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2017, t. 29, Rzeszów, s. 217–221 (recenzja książki)

Obetkon Rafał, *Pszczyńskie wolne państwo stanowe w 1. połowie XVIII wieku w świetle katastru karolińskiego z lat 1722–1727*, „Kroniki Pszczyńskie” 2018, z. 1, s. 11–16

Obetkon Rafał, *Stosunki majątkowe na wsi pszczyńskiej od połowy XVII do połowy XX wieku. Studium na przykładzie wsi Miedźna*, Pszczyna 2017

Schabik Karl, *Gleiwitz*, Berlin 1928

Stein Erwin, *Gleiwitz*, Berlin 1925

Weitzel A., *Geschichte der Stadt Sohrau in Oberschlesien. Aus Urkunden und amtlichen Actenstücken*, Sohrau 1888